

Marek Karczewski¹

Wydział Teologii

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Argumentacja biblijna w kazaniach o zmarłych Jana z Kwidzyna (1343–1417)

[Biblical Argumentation in Sermons about the Dead
by Johannes Marienwerder (1343–1417)]

Streszczenie: Trzy mowy kaznodziejskie o zmarłych należą do mało znanych pism Jana z Kwidzyna. Skierowane one były do duchownych krzyżackich. W pismach tych, odnosząc się do 2 Mch 12,45, autor wykladał katolicką naukę o czyśćcu, wskazując na różne aspekty modlitwy za zmarłych. W niniejszym opracowaniu poddano analizie argumentację biblijną, do której odwoływał się Jan z Kwidzyna. Ten późnośredniowieczny autor odkreśla konieczność gorliwej i pobożnej modlitwy za zmarłych. Analizując argumentację biblijną, zwrócono szczególną uwagę na zastosowaną w kazaniach hermeneutykę biblijną, przekaz doktrynalny oraz wskazania pastoralne.

Summary: Three sermons about the dead are among the lesser-known writings of Johannes Marienwerder. They were addressed to Teutonic clergymen. In these writings, referring to 2 Mch 12:45, the author expounded the Catholic doctrine of purgatory, pointing out various aspects of prayer for the dead. The article analyzes the biblical argumentation to which Johannes of Marienwerder referred. He emphasizes the necessity of fervent and pious prayer for the dead. When analyzing the biblical argumentation, special attention was paid to the biblical hermeneutics used in the sermons, doctrinal message and pastoral recommendations.

Słowa kluczowe: Jan z Kwidzyna, diecezja pomezkańska, kazanie późnośredniowieczne, modlitwa za zmarłych, czyściec.

Keywords: Johannes Marienwerder, Pomesanian diocese, late medieval sermon, prayer for the dead, purgatory.

¹ Marek Karczewski, Katedra Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Nauk Biblijnych, Wydział Teologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn, Polska, marek.karczewski@uwm.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9435-3832>.

Wstęp

Jan z Kwidzyna (1343–1417) zasłynął jako zwolennik i propagator kultu mistyczki pomezańskiej Doroty z Małtów, której kierownikiem duchowym był pod koniec jej życia (zob. Dygo M., 2023, s. 9–21). Życiu i wizjom mistyczki dedykował wiele ważnych pism (Glauert M., 2021, s. 519–523). Mniej znane są pozostałe większe i mniejsze dzieła teologiczne jego autorstwa. Warto wymienić tu rozpowszechniony w Europie obszerny wykład Symbolu Apostolskiego *Expositio Symboli Apostolorum* (Wojtkowski J., Borzyszkowski M., 2023), traktat *De octo beatitudinibus*, zawierający komentarz do Ośmiu Błogosławieństw (Mt 5,3–10) (Wojtkowski J., Kowalczyk M., 2017, s. 241–272) czy parafrazę *Pater noster* (Hipler F., 1883, s. 142–143). W przypadku niektórych pism nie ma całkowitej pewności co do autorstwa Jana z Kwidzyna bądź co do ich adresatów. Niektórzy badacze wyrażają wątpliwości co do jego związków z kazaniem synodalnym *Expergiscimini hodie* (Borzyszkowski M., 1969, s. 509–522; Karczewski M., 2024b, s. 426–427). Wątpliwości dotyczące autorstwa i adresata odnoszą się także do listu skierowanego do księcia Austrii Albrechta (Borzyszkowski M., 1977, s. 539–542). Natomiast wątpliwości nie budzi związek Jana z Kwidzyna z trzema mowami o modlitwie za zmarłych, których tekst opublikował Franz Hipler w roku 1889 w *Pastoralblatt für Diözese Ermland*². Mowy te należą do mało znanych pism Jana z Kwidzyna. Ich krótkiej prezentacji dokonał Marian Borzyszkowski (1968, s. 132–134). Stanowi ona część jego obszernej monografii na temat twórczości filozoficznej i teologicznej Jana z Kwidzyna. Publikacja mów kaznodziejskich o zmarłych w roku 1889 sprawiła, że stały się one ogólnie dostępne. Nie były jednak przedmiotem szczegółowych badań monograficznych. W większości współczesnych opracowań dedykowanych Janowi z Kwidzyna są one wymieniane i kojarzone z nauczaniem na temat czyśćca lub nauką katolicką dotyczącą modlitwy za zmarłych. Jednak nie poświęca się im większej uwagi. Opracowania naukowe poświęcone zawartej w nich teologii mają charakter skrótowy i powierzchowny. Nie podejmowano natomiast analiz dotyczących kwestii zastosowania tekstów biblijnych i argumentacji z nimi związanej. W tekstach teologicznych Jana z Kwidzyna odgrywa ona bowiem istotną rolę (Karczewski M., 2021, s. 293–294).

Rozważania w niniejszym artykule ujęto w trzech głównych punktach. W punkcie pierwszym omówiono kwestie wstępne związane z mowami o zmarłych autorstwa Jana z Kwidzyna. W kolejnym, drugim punkcie omówiono teksty biblijne w poszczególnych kazaniach. Zwrócono uwagę

² Hipler F., 1889, *Drei Predigten für die Verstorbenen. Ein Beitrag zur Geschichte der Predigt im Mittelalter*, *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, t. 21, nr 6, s. 63–70. W dalszej treści artykułu jako *Sermo primus*, *Sermo secundus*, *Sermo tertius*.

na rozmieszczenie cytatów i aluzji w strukturze mów. W punkcie ostatnim zajęto się kwestiami związanymi z interpretacją przywołanych w mowach o zmarłych tekstów biblijnych. Należą do nich: cechy zastosowanej hermeneutyki biblijnej, przesłanie doktrynalne oraz wskazania pastoralne dla duchownych.

1. Trzy kazania o zmarłych – informacje wstępne

Wydany przez F. Hiplera tekst łaciński kazań o zmarłych Jana z Kwidzyna został zredagowany na podstawie odpisów rękopisu XX f. B. 104 z ówczesnej Gdańskiej Biblioteki Miejskiej oraz Kodeksu V J d 10 (C 65) z Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie (aktualnie kodeks 169/744; Glauert M., 2021, s. 522). Kazania o zmarłych Jana z Kwidzyna mają charakter tzw. mów uczonych. Ich treść, struktura i sposób argumentacji świadczą o znakomitym przygotowaniu merytorycznym ich autora (zob. Doležalová L., 2016, s. 11). Kazania Jana z Kwidzyna należą do gatunku *sermo modernus* (zob. Wójcik-Zega D., Zega W., 2018, s. 143–144). Marian Borzyszkowski (1968, s. 132–134) w ich krótkiej prezentacji mówi o ich związkach z mowami typu uniwersyteckiego opartych na klasycznym wzorze paryskim z XIV w. Analizując układ wewnętrzny pierwszej mowy, dostrzega w niej temat główny, z którym wiążą się dwie wersje tematu pomocniczego – protematu. Według M. Borzyszkowskiego (1968, s. 133) protemat pierwszy jest krótki i zawiera zachętę do odmawiania za zmarłych modlitwy *Ojcze nasz* i *Zdrowaś Maryjo*. Protemat drugi jest bardziej rozbudowany. Argumentacja opiera się na licznych cytatach i aluzjach do tekstów biblijnych oraz autorytetów kościelnych. Protemat drugi kończy przedstawienie czterech wniosków końcowych. Według Borzyszkowskiego (1968, s. 133) w pozostałych mowach występuje tylko jeden protemat i zmieniona nieco motywacja jest nieco inna. W przypadku *sermo secundus* oprócz tekstów biblijnych autor powołuje się na autorytety kościelne, natomiast w *sermo tertius* jedynie odwołuje się do tekstów biblijnych. Według badacza pism Jana z Kwidzyna w kazaniach o zmarłych dostrzega się pewne elementy typowe dla kazań typu uniwersyteckiego. Oprócz motywu przewodniego należą do nich: wyjaśnienie rozumowe (*rationalis declaratio*) oraz utwierdzenie (*confirmatio scripturalis*) oparte na argumentacji biblijnej i autorytetów kościelnych (Borzyszkowski M., 1968, s. 134). Stosowanie argumentacji *ad intra* sugeruje, że mowy za zmarłych Jana z Kwidzyna były skierowane do duchownych. Sugestie M. Borzyszkowskiego są bardzo wartościowe.

Aktualne badania nad dorobkiem homiletycznym niektórych współczesnych Janowi z Kwidzyna profesorów uniwersyteckich wskazują, że wewnętrzna forma kazań późnośredniowiecznych mogła się zmieniać

(zob. Panuś K., 2007, s. 177–178; Burgazzi R., 2016, s. 38–44). Przyjmuje się, że w późnym średniowieczu funkcjonowały dwa typy kazań: uniwersyteckie i ludowe (Panuś K., 2007, s. 178). Istotne znacznie miał kontekst liturgiczny i historyczny ich głoszenia (zob. Grzybowska L., 2011, s. 57). Miało to zapewne znaczenie również w przypadku mów kaznodziejskich o zmarłych autorstwa Jana z Kwidzyna. Jak zauważył Borzyszkowski, są to mowy typu uniwersyteckiego, jednak nie wszystkie elementy tzw. mowy paryskiej są w nich obecne (Borzyszkowski M., 1968, s. 134). Układ kazań Jana, sposób argumentacji, odniesienie się do tekstów biblijnych oraz autorytetów kościelnych, wnioskowanie są typowe dla tego rodzaju mów.

Motyw przewodni pierwszego i dwóch pozostałych tworzy parafraza tekstu z 2 Mch 12,45 – *Sancta ergo et salubris est cogitatio, pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur* – „święta więc i pobożna jest myśl, modlić się za zmarłych, aby byli uwolnieni od grzechów” (zob. *Sermo primus*, s. 63.65; *Sermo secundus*, s. 67; *Sermo tertius*, s. 69). Zdecydowanie najdłuższa najbardziej rozbudowana jest pierwsza mowa (*Sermo primus*, s. 63–66). Mowa druga jest krótsza (*Sermo secundus*, s. 67–69). Natomiast najkrótsza jest trzecia (*Sermones pro defunctis*, s. 69–70). Po zakończeniu pierwszego kazania i przed drugim znajduje się wskazówka w języku łacińskim (*Sermones pro defunctis*, s. 66–67). Według niej, jeżeli pierwsze kazanie jest zbyt długie, można skorzystać z krótszych tekstów pozostałych. Sugeruje to, że kazania o zmarłych mają charakter wzorcowy i mogą stanowić pomoc pastoralną dla innych duchowych. Sprawą otwartą pozostaje przypuszczenie Hiplera (1889, s. 63), że kazania te były związane z jakąś formą dorocznych zjazdów duchownych w celach formacyjnych lub w związku z modlitwą za zmarłych współbraci z zakonu krzyżackiego. Możliwość taką dopuszcza także Borzyszkowski (1968, s. 132), wskazując, że mogło nastąpić to przed rokiem 1402. Faktem jest, że Jan z Kwidzyna pełnił w diecezji pomezańskiej urząd *visitator synodalis clericorum et laicorum* (Glauert M., 2021, s. 516). Mogą świadczyć o tym także zawarte w tekście kazań odniesienia do braterstwa wszystkich duchownych. Jan z Kwidzyna występował również jako dziekan kapituły pomezańskiej i był dziekan oraz profesor uniwersytetu w Pradze, a więc osoba o dużym autorytecie³. Autor kazań kładzie duży nacisk na dyscyplinowanie duchownych w kwestii modlitwy za zmarłych. Akcentuje także konieczność dbałości o własny poziom moralny.

³ Klasyczny tekst zawierający m.in. liczne wskazówki dla duchownych autorstwa Jana z Kwidzyna stanowi *Expositio Symboli Apostolorum*. Na uwagę zasługuje szczegółowe przedstawienie wymagań dotyczących sprawowania i przechowywanie Eucharystii (zob. Karczewski M., 2023, s. 34–37).

2. Teksty biblijne w mowach kaznodziejskich o zmarłych

Teksty biblijne w *Sermo primus*

Temat przewodni mowy stanowi zachęta do modlitwy za zmarłych nawiązująca do tekstu 2 Mch 12,45 – *Sancta ergo et salubris est cogitatio, pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur* – „Święta i zbawienna jest myśl modlić się za zmarłych, aby byli uwolnieni od grzechów”.

W pierwszej mowie o zmarłych wraz z odniesieniem do motywu przewodniego, czyli parafrazy tekstu z 2 Mch 12,45, Jan z Kwidzyna dwadzieścia sześć razy odnosi się do tekstów biblijnych. W niektórych przypadkach cytaty zostaje powtórzony (2 Mch 12,45; Rdz 23,1–2; 50,1–3). Dwadzieścia razy przywołane zostają teksty Starego Testamentu. Cytaty z Nowego Testamentu zastosowano sześć razy. Raz przywołuje się postawę Pawła Apostoła bez wyraźnego wskazania lokacji. Rozmieszczenie cytatów w strukturze kazania zilustrowano w zestawieniu nr 1 (por. Borzyszkowski M., 1968, s. 133–134).

Rozkład cytatów biblijnych w zaproponowanej strukturyzacji pierwszej mowy kaznodziejskiej o zmarłych jest nierównomierny. W sporej części jej elementów dodatkowych odniesień do Biblii nie ma. Oczywiście całość wypowiedzi pozostaje w relacji do motywu przewodniego zaczerpniętego z 2 Mch 12,45. Najwięcej odniesień do tekstów biblijnych dotyczy potrzeby modlitwy za zmarłych. W zestawieniu głównym argumentacji biblijnej (s. 63–64) na korzyść modlitwy za zmarłych odwołano się do Rdz 23,1–2 (2x); Rdz 50,1–3 (2x); Lb 20,29; 1 Sm 25,1; 2 Mch 12,43–45. Temat ten pojawia się także w pierwszym wniosku (s. 64), jednak z akcentem na konieczność zaangażowania żyjących na korzyść zmarłych. Jan przywołuje teksty nowotestamentowe: J 11,22 (por. 11,1–44); Łk 12,59; Dz 4,2.10.33 oraz ogólnie przykład Pawła Apostoła i innych świętych (por. Dz 20,7–13). Drugi temat biblijny związany z komentarzem do 2 Mch 12,45 jest krytyką ofiar składanych w stanie grzechu. Pojawia się on w konkluzji, tj. w pierwszym wniosku (s. 65). Takie ofiary nie mogą podobać się Bogu. Potwierdzają to teksty Rdz 4,4–5; Mt 1,10; Syr 33,12–14; Am 5,22; Iz 1,13. W ostatnim wniosku konkluzji (s. 66) Jan z Kwidzyna podkreśla, że jeżeli zmarły odszedł z tego świata w stanie grzechu śmiertelnego – modlitwa jest bezcelowa. Potwierdzają to teksty prorockie Jr 7,16; 11,14 oraz Mt 12,31; 1 J 5,16.

Z powyższego zestawienia wynika, że autor *Sermo primus* odwołuje się do argumentacji biblijnej zarówno w fundamentalnych kwestiach teologicznych, jak i dyscyplinarnych związanych z modlitwą za zmarłych.

Teksty biblijne w *Sermo secundus*

Temat przewodni *Sermo secundus* stanowią słowa *Sancta ergo et salubris est cogitatio, pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur* – „Świę-

ta i zbawienna jest myśl modlić się za zmarłych, aby byli uwolnieni od grzechów” (por. 2 Mch 12,45).

Również w drugiej mowie kaznodziejskiej o zmarłych Jan z Kwidzyna temat przewodni tworzy parafraza tekstu 2 Mch 12,45. Mowa druga jest krótsza i oparta na uproszczonym schemacie (Borzyszkowski M., 1968, s. 133–134). Autor rozwija swój wykład, opierając się na czterech punktach. W porównaniu do *Sermo primus* liczba cytatów i aluzji biblijnych jest niewielka. Siedmiokrotnie przywołuje się teksty starotestamentowe. Dwa razy Jan odnosi się do Nowego Testamentu. W niektórych przypadkach autor nie podaje lokacji, a jedynie parafrazę treści. Lokalizację tekstów biblijnych w *Sermo secundus* ukazano w zestawieniu nr 2.

Wykład w mowie drugiej koncentruje się przede wszystkim na znaczeniu świętej modlitwy za zmarłych. We wprowadzeniu, w którym Jan z Kwidzyna rozważa Boży plan zbawienia człowieka, przywołano teksty Ps 149,1; Ps 16,8–11. Wskazują one, że naturalnym oczekiwaniem Boga jest wybawienie ludzi. Cytowany przy wspomnieniu św. Pawła tekst stanowi aluzję do Dz 17,26, czyli do fragmentu tzw. Mowy na areopagu. W trakcie rozwinięcia tematu teksty biblijne zostały przywołane najpierw w punkcie pierwszym – Ez 33,10–11. Bóg pragnie nawrócenia i życia grzesznika. Do mądrości i nawrócenia wzywa się w punkcie drugim. Argumentacja biblijna opiera się na Prz 8,31 i Łk 15,7. Teksty biblijne pojawiają się jeszcze w punkcie czwartym. Poucza się w nich, że zmarli wołają o pomoc podobnie jak w Ps 74,23; Hi 19,21.

Teksty biblijne w *Sermo tertius*

Ostatnia wersja wykładu o konieczności modlitwy za zmarłych w świetle 2 Mch 12,45 została zawarta w trzeciej mowie kaznodziejskiej. Ze wszystkich trzech przytoczonych mów jest ona najkrótsza. Temat przewodni został przedstawiony w formie skróconej – *Sancta ergo et salubris est cogitatio etc.* (por. 2 Mch 12,45) – „Święta więc i zbawienna jest myśl, etc.” (*Sermo tertius*, s. 69). We wstępie Jan z Kwidzyna koncentruje się na różnicy między trzema grupami zmarłych: świętymi, zmarłymi w grzechu śmiertelnym oraz tymi, którzy zmarli w grzechu powszednim lub nie wypełnili zadanej pokuty. Następnie autor rozwija refleksję na temat trzeciej grupy zmarłych, czyli przebywających w czyśćcu. Ich los powinien poruszać żyjących z czterech powodów. Mowę zamykają trzy wnioski końcowe oraz zakończenie. W *Sermo tertius* siedmiokrotnie odniesiono się do Starego Testamentu i dwa razy do tekstów nowotestamentowych. Możliwy schemat mowy oraz rozmieszczenie w niej cytatów biblijnych ukazano w zestawieniu nr 3.

W *Sermo tertius* Jana z Kwidzyna przeważa ton upomnienia. Słuchacze powinni zdawać sobie sprawę z odpowiedzialności, jaka na nich spo-

1. Rozmieszczenia cytatów i aluzji biblijnych w strukturze *Sermo primus*

Schemat mowy kaznodziejskiej <i>Sermo primus</i>	Akcenty strukturalne	Akcenty teologiczne	Cytaty i aluzje biblijne – Stary Testament	Cytaty i aluzje biblijne – Nowy Testament	Pozostałe teksty	Szczególne zalecenia pastoralne
Wstęp (s. 63)			2 Mch 12,45			
Protemat pierwszy (s. 63)	<i>Sancta ergo et salubris est cogitatio etc....</i>	Wiera i praktyki Kościoła świadczą o modlitwie za zmarłych	2 Mch 12,45			Wspólna modlitwa za zmarłych; pozdrowienie Anielskie, modlitwa niedzielną
Protemat drugi (s. 63–65)						
Argumentacja biblijna i inna (s. 63–64)	<i>Quod autem...</i>	Modlitwa za zmarłych w czyszczeniu wyrasta z tradycji biblijnej, może być niedoceniana lub rozumiana błędnie	Rdz 23,1–2 (por 23,1–19); Rdz 50,1–3; Lb 20,29; 1 Sm 25,1; 2 Mch 12,43–45; Rdz 23,1–2; Rdz 50,1–3.		Ryszard Fritz Ralph, O błędach Ormian ¹ , Objawienia św. Brygidy Szwedzkiej	
Wnioski (s. 64–65)						
(s. 64)	<i>Primum quod mortuum animae possunt ...</i>	Żywi mogą pomóc zmarłym		J 11,22 (por. 11,1–44); Łk 12,59; Dz 4,2.10.33; Paweł i inni (por. Dz 20,7–13)		

(s. 64)	<i>Secundum quilibet homo etiam sanctus...</i>	Święty zmarły pomaga żywym				
(s. 64–65)	<i>Tertium quidem...</i>	Grób świętego jest miejscem świętych misteriów				
(s. 65)	<i>Quartum...</i>	Od egzekwii należy modlić się o uwolnienie od kary czyśca				
Konkuzja (s. 65–66)	<i>Sancta ergo et salubris est cogitatio...</i>		2 Mch 12,45			
(s. 65)	<i>Primo dico...</i>	Zasadniczo należy modlić się za zmarłych, ale Bóg patrzy na jakość modlitwy	Rdz 4,4–5; Ml 1,10; Syr 33,12–14; Am 5,22; Iz 1,13		Piotr Lombard, IV księga sentencji	Ważny jest stan moralny składającego ofiarę za zmarłych
(s. 65)	<i>Secundo dixi...</i>	Nie wszyscy potrzebują modlitwy, w przypadku niektórych modlitwa jest bezcelowa				
(s. 66)	<i>Dixi tertio</i>	Zmarłemu w grzechu ciężkim nie można pomóc	Jr 7,16; Jr 11,14	Mt 12,31; 1 J 5,16	Piotr Lombard, II księga sentencji	
Zakończenie (s. 66)	<i>Et ut hoc nobis concedat... Amen</i>					

¹ Tytuły dzieł według nomenklatury autora mów.

2. Rozmieszczenia cytatów i aluzji biblijnych w strukturze *Sermo secundus*

Schemat mowy kaznodziejskiej <i>Sermo secundus</i>	Akcenty strukturalne	Akcenty teologiczne	Cytaty i aluzje biblijne – Stary Testament	Cytaty i aluzje biblijne – Nowy Testament	Pozostałe teksty	Szczególne zalecenia pastoralne
Wprowadzenie (s. 67)	<i>Cum omnis creatura</i>	Ocalenie zmarłego przed potępieniem jest chwałą Boga i pożytkiem ludzi	Ps 149,1; Ps 16, 8–11	Paweł (prawdopodobnie aluzja do Dz 17,26)	Piotr Lombard, II Księga sentencji I, 4, 6; Grzegorz Wielki, Homilia o wniebowstąpieniu	
Protemat (s. 67–69)	<i>Sancta ergo et salubris est cogitatio</i>	Cztery sposoby modlitwy za zmarłych	2 Mch 12,45			
(s. 67)	<i>Primo: ex efficiente</i>	Bóg nie chce śmierci grzesznika. Czyściec jest darem miłosierdzia Bożego	Ez 33,10–11 ¹		Tomasz z Akwinu <i>super quart libro</i> , dystynkcja 16; Augustyn, Księga o przeznaczaniu świętych	Warto czynić pokutę za życia; warto szukać wstawienia świętych
(s. 67–68)	<i>Dixi secundo: ex fine</i>	Pamiętając o grzechu należy się nawracać	Prz 8,31	Łk 15, 7 ¹¹		

(s. 68–69)	<i>Tertio dixi... ex materia vel objecto</i>	Zmarli w grzechu powszednim oraz ci, którzy nie wypełnili pokuty potrzebują modlitwy			Ryszard Fritz Ralph, <i>O błędach Ormian</i> , XIII, 18	Uczynki miłości oraz jałmużna skracają pobyt w czyśćcu
(s. 69)	<i>Dixi quarto...</i>	Zmarli w czyśćcu odczuwają ulgę, gdy się za nich modlimy	Ps 74,23; Hi 19,21		Augustyn, <i>Księga o trosce o zmarłych</i>	Należy dbać o modlitwę za zmarłych
Zakończenie (s. 69)	<i>Nunc igitur... Amen</i>					

I W tekście mowy wskazano błędnie Ez 16.
II W tekście mowy wskazano błędnie Łk 11.

3. Rozmieszczenia cytatów i aluzji biblijnych w *Sermo tertius*

Schemat mowy kaznodziejskiej <i>Sermo tertius</i>	Akcenty strukturalne	Akcenty teologiczne	Cytaty i aluzje biblijne – Stary Testament	Cytaty i aluzje biblijne – Nowy Testament	Pozostałe teksty	Szczególne zalecenia pastoralne
Wstęp (s. 69)	<i>Bonum est homini</i>	Są trzy typy zmarłych: święci, potępieni i przebywający w czyśćcu	Prz 14,32 ^I ; Prz 11, 7 ^{II} ; 2 Mch 6,26 ^{III} ; Prz 13,12.			Za życia należy myśleć o wieczności
Protemat (s. 69–70)	<i>Sancta et salubris etc.</i>		2 Mch 12,45			
(s. 69)	<i>Primo – poena ... valde magna et amara</i>	Są różne stopnie cierpienia			Augustyn, <i>Mowa o ogniu czyśćcowym</i>	Cierpienie innych powinno nas motywować
(s. 69)	<i>Secundo eorum indigentia</i>	Zmarli w czyśćcu nie są w stanie sobie pomóc				
(s. 69–70)	<i>Tertio eorum benevolentia</i>	Zmarli mają pragnienie zbawienia				
(s. 70)	<i>Quarto – succurendum confidentia</i>	Zmarli liczą na naszą pomoc		Tł 3,7 ^{IV}		Powinniśmy dbać o własne zbawienie
Wnioski końcowe (s. 70)	<i>Nos obligamur vario modo...</i>	Trzy typy błędów				Przestrogi dla grzesznych współbraci
(s. 70)	<i>de falsis executoribus</i>	Żli współbracia pobawiają ich pomocy modlitwnej	Lm 3,18			

(s. 70)	<i>De perversis confratribus</i>	Zmarli są pozbawiani wstawinnictwa i ofiar	Iz 20,6 ^V ;	J 9,31	Główne nadużycia: zaniedbywa- nie modlitwy, wstawinnictwa i ofiar oraz brak stanu łaski
(s. 70)	<i>De ingratis heardibus</i>		Hi 19,22 ^{VI}		Dobra doczesne i światowy styl życia
(s. 70)	<i>Nunc carissimi. ... Amen.</i>				

I W tekście błędnie podano Prz 11.
II W tekście błędnie podano Prz 2.
III W tekście nie wskazano na 2 Meh.
IV W tekście wskazano błędne Tt 2.
V W tekście wskazano Jr 30. Możliwe, że pomyłka powstała z powodu podobieństwa treści do Iz 30,3–7.
VI W tekście wskazano błędne Jr 18.

czywa (por. Prz 11,7; 14,32). Dotyczy ona moralnej odpowiedzialności za własne życie (Tt 3,7), ale także za zbawienie zmarłych, którzy oczekują na pomoc (Prz 13,12). Postępując źle, duchowni narażają własne zbawienie, a także nie pomagają tym, którzy oczekują wsparcia w czyśćcu (zob. Iz 20,6; Lm 3,18; Hi 19,22; J 9,31).

3. Interpretacja tekstów biblijnych w mowach o zmarłych

Cechy zastosowanej hermeneutyki biblijnej

Z pewnością tematyka mów o zmarłych wpłynęła na zastosowanie pewnych technik narracyjnych, dobór tekstów biblijnych oraz na sposób ich interpretacji. Należy zwrócić uwagę na szeroko przytaczane treści lub parafrazowanie tekstów biblijnych. W ten sposób narracja staje się bardziej plastyczna, wskazane obrazy biblijne są bardziej realne i bardziej oddziałują na odbiorcę (zob. Dobrowolski P., 1990, s. 27–58; Wehrli-Johns M., 2010, s. 109–118). Warto zwrócić uwagę na argumentację biblijną modlitwy za zmarłych w *Sermo primus* (s. 63–64). Autor przedstawia szereg obrazów biblijnych, które właściwie mówią o śmierci i żałobie (Rdz 23,1–2; 50,1–3; Lb 20,29; 1 Sm 25,1). Na tej kanwie wyjaśnia szerzej 2 Mch 12,43–45, czyli kontekst historyczny i teologiczny biblijnej modlitwy za zmarłych. Podobnie rozwinęto w *Sermo priumus* temat potrzeby za zmarłych w świetle tekstów Nowego Testamentu (por. J 11,1–44; Dz 4,2.10.33; por. Dz 20,7–13). Żywi mogą pomóc zmarłych, tak jak Marta i Maria opłakujące Łazarza, jak apostołowie, którzy wskrzeszali zmarłych. Ta pomoc jest konieczna, jak wskazuje sens alegoryczny Łk 12,59. Jan z Kwidzyna korzysta chętnie z analogii i alegorii (zob. Ps 74,23; Hi 19,21). W kazaniach o zmarłych dostrzec można wszystkie typowe dla średniowiecza typy wyjaśniania sensu biblijnego. W ujęciu klasycznym mówi się o czterech typach sensu tekstu Pisma Świętego: *littera*, *allegoria*, *moralis sensus* i *anagogia* (Burgazzi, 2016, s. 30). Te cztery typy interpretacji tekstu mieszczą się w dwóch odrębnych nurtach, stąd mówi się niekiedy o dwóch głównych znaczeniach tekstu biblijnego w średniowieczu (Panuś K., 2007, s. 140; Knapp F., 2011, s. 250–251): o sensie literalnym (historycznym) oraz duchowym. Sens duchowy może jednak być rozumiany jako alegoryczny (typologiczny), moralny (tropologiczny) oraz anagogiczny (eschatologiczny). Ich precyzyjne rozdzielenie bywa trudne (zob. Olszewski M., 1995, s. 39–54; Roszak P., Vijgen J., 2015; Michalik A., 2018, s. 167–191; Zieliński J., 2023, s. 7–34). Z pewnością istotne znaczenie ma aspekt moralny zawartego w kazaniach wykładu biblijnego. Jan z Kwidzyna poświęca dużo uwagi potrzebie modlitwy za zmarłych. Akcentuje także wyraźnie, że to od duchownych zależy, jaka ta modlitwa będzie i jaki będzie jej efekt (por. Rdz 4,4–5; Ml 1,10; Iz 20,6; Lm 3,18; Hi 19,22; Syr 33,12–14;

Am 5,22; Iz 1,13). Dyscyplinowanie duchownych do gorliwej i godnej modlitwy wynika z tematu przewodniego z 2 Mch 12,45. Wynika z niego jasno, że myśl o modlitwie za zmarłych, aby zostali uwolnieni od grzechu, jest święta i zbawienna. Jan z Kwidzyna podkreśla, że modlitwa ta powinna być sprawowana z wielką powagą i odpowiedzialnością. Poświadcza to, odwołując się także do argumentacji biblijnej (zob. Roszak P., 2018, s. 71–84).

Przesłanie doktrynalne mów o zmarłych

Temat przewodni mów o zmarłych stanowi parafraza tekstu z 2 Mch 12,45. Należy on do klasycznych tekstów biblijnych, stosowanych w argumentacji katolickiej na rzecz konieczności modlitwy za zmarłych (zob. Hajder M., 2020, s. 81–101). W *Sermo primus*, przedstawiając argumentację biblijną na początku wykładu drugiego protematu, Jan z Kwidzyna wyjaśnia szerszy kontekst teologiczny wydarzenia opisanego w 2 Mch 12,38–45. Kontekst historyczny to działalność Judy Machabeusza, przywódcy powstania antysyryjskiego w latach 167–161 przed Chr. Po bitwie pod Adullam toczonej przeciwko wojskom Seleucydów w czasie wojny wyzwolenczej około 161 r. przed Chr. przy ciałach poległych żołnierzy żydowskich znaleziono pogańskie przedmioty kultu. Było to równoznaczne z grzechem bałwochwalstwa. Poruszeni tym towarzysze broni błagali Boga o przebaczenie grzechów zmarłych (2 Mch 12,41). Z inicjatywy Judy Machabeusza zebrano około 2000 drachm na ofiarę za ich grzech. Autor 2 Mch chwali pomysł ofiary za zmarłych, ponieważ polegli zmartwychwstaną (2 Mch 12,44). Modlitwa może uwolnić ich od grzechu i zapewnić szczęście wieczne (2 Mch 12,45). W teologii katolickiej tekst ten jest jednym ze stosowanych w argumentacji w nauce o czyśćcu (zob. Hajder M., 2020, s. 87–89). Prawda o czyśćcu została wyrażona jako dogmat na II Soborze Lyonskim w roku 1274 i powtórzona na Soborze Florenckim w roku 1439⁴. W myśl nauki o czyśćcu istnieją trzy grupy zmarłych: zbawieni, potępieni oraz będący w stanie oczyszczania. Czyściec więc to stan przejściowy, w którym zmarły odpokutowuje za grzechy, oczekując na ostateczne zbawienie. Zmarłym tym można pomóc w skróceniu kary i przynieść ulgę w cierpieniach czyścicowych. Tematyka czyśćca była i jest istotna w przepowiadaniu katolickim o zmarłych (zob. Krzesik T., 2017). Wiąże się także ściśle z katolickim rozumieniem wspólnoty Kościoła. Kościołem są także ci, którzy znaleźli się w czyśćcu (Karczewski M., 2022, s. 247). Za nich modlą się pozostali wierni, żywi i ci, którzy doświadczyli już chwały wiecznej. Warto podkreślić, że negowanie potrzeby modlitwy za zmarłych oraz istnienia czyśćca pojawiło się już przed reformacją. Z poglądami odrzucającymi modlitwę za zmarłych Jan z Kwidzyna polemizuje w swoim głównym

⁴ *Breviarium fidei*, II, 12; VIII, 106, 112.

dziele teologicznym *Expositio Symboli Apostolorum*. Przedstawia w nim szeroko ówczesną katolicką naukę o czyśćcu, przyczyny i rodzaje kar, możliwości pomocy (zob. Karczewski M., 2024a, s. 237). Możliwe, że błędy dotyczące katolickiej nauki o czyśćcu dotyczyły także niektórych duchownych pomezańskich (zob. Wiśniewski J., 2023, s. 214–215). Jan wskazuje, że zgodnie z Ez 33,10–11 czyściec jest darem Bożego miłosierdzia. Wskazane teksty biblijne potwierdzają, że należy się modlić jedynie za zmarłych, którzy zmarli w grzechu powszednim lub niewłaściwie wypełnili pokutę (por. Jr 7,16; 11,14; Mt 12,31; 1 J 5,16). Modlitwa pobożnego i wolnego od grzechu duchownego może przynieść zmarłym odczuwalną ulgę (por. Ps 74,23; Hi 19,21; *Sermo secundus*, s. 69). Żywi zawodzą pokładane w nich nadzieje, kiedy zaniedbują modlitwę za zmarłych. Nie współpracują w planie zbawienia współbraci. Zawodzą także zmarłych, którzy spodziewali się modlitwy współbraci po swojej śmierci (por. Hi 19,22). Warto zauważyć, że zdecydowany ton, którym Jan z Kwidzyna upomina i przestrzega grzesznych duchownych, ma jedynie charakter dyscyplinujący. Ważność ofiary eucharystycznej i sprawowanych sakramentów nie zależy od stanu moralnego duchownego. Warto zauważyć, że *Sermo primus* (s. 64) obok argumentacji biblijnej i wskazywanych zazwyczaj uznanych autorytetów kościelnych Jan z Kwidzyna odwołuje się także do objawień Brygidy Szwedzkiej (1303–1373). Odnosiły się one także do prawd związanych z eschatologią katolicką, w tym do nauki o czyśćcu (Kowalczyk M., 2015, s. 166–178).

Wskazania pastoralne dla duchownych

Wskazówki pastoralne dotyczące modlitwy za zmarłych dostrzegalne są we wszystkich trzech mowach. Od duchownych wymaga się, by podchodzili do modlitwy za zmarłych w sposób właściwy i jej nie zaniedbywali (por. *Sermo primus*, s. 63). Wszystko, co związane jest ze śmiercią powinno być traktowane przez nich z wielkim szacunkiem. Dotyczy to samego momentu pogrzebu, żałoby, miejsca wiecznego spoczynku i późniejszych modlitw za zmarłych (*Sermo primus*, s. 64–65). Należało dbać o ochronę cmentarza przed zbezczeszczeniem i właściwie sprawować obrzędy pogrzebu. Kwestie te stawały się także przedmiotem postanowień synodów pomezańskich (zob. Wiśniewski J., 2023, s. 211). Duchowny powinien wsłuchiwać się w słowo Boże (Łk 15,7; *Sermo secundus*, s. 67–68). W jego świetle należy korygować własne podejście do modlitwy za zmarłych, szczególnie zaś zmarłych współbraci. Należy dbać o własny poziom moralny i własne dążenie do świętości. Szczególnie ostro brzmią wyrzuty w *Sermo tertius* (s. 70). Niemoralne prowadzenie się duchownych, światowy styl życia, zaniedbywanie obowiązków kapłańskich było jednym z przejawów kryzysu duchowieństwa (zob. Wiśniewski J., 2002, s. 55–58). Do korekty życia duchownych wzywały statuty synodów pomezańskich (zob. Zawadzki W.,

2020, s. 137–146). Jan z Kwidzyna ubolewał nad niemoralnym życiem niektórych duchownych pomezzańskich, poruszając ten temat w kontekście rozważań o Kościele w *Expositio Symboli Apostolorum* (zob. Karczewski M., 2022, s. 248). Duchowni powinni dbać o dobro dusz zmarłych, wspierając je przez modlitwy, sprawowanie ofiary mszy św., jałmużny i uczynki miłosierdzia (zob. *Sermo secundus*, s. 68–69).

Zakończenie

Jan z Kwidzyna jako profesor uniwersytecki był biegły w przedstawianiu argumentacji biblijnej. Badacze jego pism podkreślają jego szczególną zażyłość z tekstami Pisma Świętego i łatwość, z jaką się nimi posługiwał. Prawdopodobnie miał on również duże doświadczenie w głoszeniu kazań, choć nie zachowało się ich zbyt wiele. Interesujący przykład twórczości kaznodziejskiej Jana stanowią trzy mowy kaznodziejskie o zmarłych. Były one skierowane go duchownych. Możliwe, że wykorzystywane były przez innych kaznodziejów jako wzór komentarza homiletycznego do 2 Mch 12,45. Wspólnym problemem wszystkich trzech mów jest kwestia pomocy, jakiej szczególnie duchowni mogą udzielić zmarłym przebywającym w czyśćcu. W przedstawionym opracowaniu skoncentrowano się na omówieniu argumentacji biblijnej, do której odwoływał się Jan z Kwidzyna w swoich mowach o zmarłych. Być może te mało znane dzieła Jana z Kwidzyna, wybitnego teologa krzyżackiego, mogą zainteresować badaczy późnośredniowiecznej krzyżackiej literatury homiletycznej. Zagłębienie się w ich treść pozwala lepiej zrozumieć funkcjonowanie środowiska kościelnego średniowiecznej Pomezanii pod koniec XIV w. Odkrywa także cechy duchowości Jana z Kwidzyna zaangażowanego w podnoszenie poziomu moralnego duchowieństwa diecezji pomeząńskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Borzyszkowski Marian, 1969, *Jana z Kwidzyna (†1417) kazanie synodalne „Expergiscimini hodie”... wygłoszone w Pradze po 1384 r.*, Studia Warmińskie, t. 6, s. 509–522.
- Borzyszkowski Marian, 1968, *Problematyka filozoficzna i teologiczna w twórczości Jana z Kwidzyna (1343–1417) (Cz. 1)*, Studia Warmińskie, t. 5, s. 111–199.
- Borzyszkowski Marian, 1977, *Tekst i problematyka listu Jana z Kwidzyna (†1417) do księcia Austrii Albrechta na temat apostołatu modlitwy i uczynków zasługujących*, Studia Warmińskie, t. 14, s. 539–549.
- Burgazzi Riccardo, 2016, *Meditating on Passion. The Sermon Erit vita tua quasi pendens ante te (Deut 28,66)*, w: Jan Odstrčilík, Riccardo Burgazzi, Francesca Battista (red.), *Henry Tottling of Oyta: Three Sermons of Late MedievalIntellectual*.

- De passione Domini, De assumptione beat Virginis Marie, De nativitate Iohannis Baptiste*, Academic Press, Frankfurt am Main, s. 23–74.
- Dobrowolski Paweł T., 1990, *Fides ex auditu: uwagi o funkcji kazania w późnym średniowieczu*, Przegląd Historyczny, t. 81, z. 1–2, s. 27–58.
- Dygo Marian, 2023, *Mulier fortis. Studia nad Prologiem w Vita Dorotheae Montovien-sis Jana z Kwidzyna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Glauert Mario, 2021, *Pomezańska kapituła katedralna w czasach średniowiecza 1284–1527*, Benardinum, Peplin.
- Głowa Stanisław, Bieda Ignacy (oprac.), 1989, *Breviarium Fidei. Wybór doktrynal-nych wypowiedzi Kościoła*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań.
- Grzybowska Lidia, 2011, *Inventio i argumentatio w średniowiecznym tzw. kazaniu uczonym – na przykładzie kazania De sancto Michaeli Jakuba z Paradyża*, w: Michał Choptiany, Wojciech Ryczek (red.), *Studia Rhetorica*, Księgarnia Aka-demicka, Kraków, s. 55–66.
- Hajder Mateusz, 2020, *Biblijne podstawy wiary w czyściec*, Teologia i Człowiek, t. 51, z. 3, s. 81–101.
- Hipler Franz, 1889, *Drei Predigten für die Verstorbenen. Ein Beitrag zur Geschichte der Predigt im Mittelalter*, Pastoralblatt für die Diözese Ermland, t. 21, nr 6, s. 63–70.
- Hipler Franz, 1889, *Johannes Marienwerder, Domdechant von Pomesanien*, Pastoral-blatt für die Diözese Ermland, t. 21, nr 6, s. 62–63.
- Hipler Franz, 1883, *Kurze Auslegung des Vaterunser von Johannes Marienwerder*, Pastoralblatt für die Diözese Ermland, t. 15, nr 12, s. 142–143.
- Karczewski Marek, 2024b, *Biblical Argumentation in a Synodal Sermon Expergisci-mini hodie anime devote by Johannes Marienweder*, Biblica et Patristica Thoru-nensia, t. 17, s. 425–444.
- Karczewski Marek, 2022, *Biblical Sources of Ecclesiology in Expositio Symboli Apos-tolorum by Johannes Marienwerder*, Studia Warmińskie, t. 59, s. 241–260.
- Karczewski Marek, 2021b, *Pismo Święte i odwieczne Słowo Boga w Expositio Sym-boli Apostolorum Jana z Kwidzyna*, Biblica et Patristica Thoruniensia, t. 14(3), s. 287–304.
- Karczewski Marek, 2024a, *Polemika przeciw waldensom w Expositio Symboli Aposto-lorum Jana z Kwidzyna*, Studia Warmińskie, t. 61, s. 225–242.
- Karczewski Marek, 2023, *Sacrament of Eucharist according Expositio Symboli Apo-stolorum by Johannes Marienwerder*, Forum Teologiczne, t. 24, s. 25–41.
- Knapp Fritz P, 2011, *Grundlagen der europäischen Literatur des Mittelalters. Eine sozial-, kultur-, ideen- und formgeschichtliche Einführung*, Akademische Druck-und Verlagsanstalt, Graz.
- Krzesik Tomasz, 2017, *Problematyka czyśćca w polskim przepowiadaniu po Soborze Watykańskim II*, Unum, Kraków.
- Kowalczyk Marta, 2015, *Święta Brygida Szwedzka i jej przesłanie religijne w świetle objawień zawartych w „Revelationes”*, Verbinum, Górna Grupa.

- Michalik Andrzej, 2018, *Charakterystyczne cechy egzegezy Pisma Świętego św. Tomasa z Akwinu*, Tarnowskie Studia Teologiczne, t. 37, z. 1–2, s. 167–191.
- Olszewski Mikołaj, 1995, *Teoria czterech sensów tekstu biblijnego w I kwestii Summy Teologii Tomasa z Akwinu*, Principia, t. 13–14, s. 39–54.
- Panuś Kazimierz, 2007, *Historia kaznodziejstwa*, Wydawnictwo Salwator, Kraków.
- Roszak Piotr, 2018, *Rola Pisma Świętego w średniowiecznej teologii, Teologia w Polsce*, t. 12(2), s. 71–84.
- Roszak Piotr, Vijgen Jorgen, 2015, *Reading Sacred Scripture with Thomas Aquinas. Hermeneutical Tools, Theological Questiones and New Perspectives*, Brepols Publishers, Thournhout.
- Wehrli-Johns Martina, 2010, *Bildexegese und Sprachreflexion im Dienste der Kirchenreform. Predigten zum Fest Maria Heimsuchung aus den Umfeld des Prager Reformkreises und der dominikanischen Frühobservanz*, w: Rene Wetzel, Fabrice Fluckiger (red.), *Die Predigt im Mittelalter zwischen Mundlichkeit, Bildlichkeit und Schriftlichkeit*, Chronos, Zürich, s. 109–118.
- Wiśniewski Jan, 2023, *Historia Diecezji Pomezańskiej*, t. 1, *Średniowiecze (1243–1525)*, Bernardinum, Pelplin.
- Wiśniewski Jan, 2002, *Sacrum i profanum wpisane w codzienność katolików średniowiecza*, Wydawnictwo Hosianum, Olsztyn.
- Wojtkowski Julian (oprac.), 2017, *Joannes Marienwerder. De octo beatitudinibus*, Forum Teologiczne, t. 18, s. 243–272.
- Wojtkowski Julian, Borzyszkowski Marian i in. (oprac.), 2023, *Jan z Kwidzyna. Wykład Symbolu Apostolskiego Expositio Symboli Apostolorum*, Wydział Teologii Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.
- Zawadzki Wojciech, 2020, *Model kapłana pomezańskiego w XV w. w świetle ustawodawstwa synodalnego*, w: Justyna Liguz (red.), *Studia z dziejów diecezji pomezańskiej*, Bernardinum, Pelplin, s. 137–146.
- Zieliński Jacek, 2023, *Alegoria a alegoreza – przyczynek do dyskusji o poprawności terminów stosowanych w badaniach nad alegorezą grecką, żydowską i wczesnochrześcijańską*, Vox Patrum, t. 86, s. 7–34.